

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Валентин НЕДІЛЬКО,
професор кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії прокуратури України,
державний радник юстиції 3 класу,
заслужений юрист України

УДК 343.17

МЕХАНІЗМ КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У X–XVI СТОЛІТТЯХ

Цілком очевидно, що сьогодення і майбутнє нерозривно пов'язані з минулим. Тому наукове вивчення того чи іншого соціально-правового явища без глибокого неупередженого дослідження всіх етапів історії його розвитку неможливе.

Зміни правового характеру, які відбувались у державі, необхідно оцінювати насамперед з огляду на соціально-політичний та економічний лад, що панував у суспільстві на певному історичному етапі.

Процес розвитку правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній сфері тісно пов'язаний з історією зародження системи виконання покарань. У свою чергу, становлення системи виконання покарань залежить від законодавчого закріплення різноманітних видів покарань, визначення на законодавчому рівні місць для їх виконання. При цьому необхідно враховувати організаційні засади діяльності органів (посадових осіб), які виконували ці покарання.

Таким чином, історичний огляд процесу становлення та еволюції правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі неможливо відокремити від правовідносин, які складались

у сфері кримінальних покарань, дослідження порядку і умов забезпечення виконання кримінальних покарань у різні історичні періоди.

На території України становлення права відбулось за часів Великого князівства Київського. Першим кодифікованим актом Київської Русі став збірник законів «Руська Правда». Основними джерелами для її створення (XI–XII століття) були договори Русі та Візантії 911 року, 944 року, і 971 року [1, 6–10, 30–35, 58–59], перші міжнародні письмові документи правового характеру Київської Русі. До наших днів дійшло більше 100 списків «Руської Правди», з яких у науковій літературі виділяють три основні редакції: Коротку («Краткой редакцией»), Поширену («Пространной редакцией») та Скорочену («Сокращенной редакцией») [1, 77–80, 108–120, 197–201].

Злочин у «Руській Правді» називається образою. Цим терміном позначалось будь-яке завдання кому-небудь матеріальної, фізичної та моральної шкоди. Іншими словами, злочином вважалося завдання шляхом дії шкоди конкретній людині, особі, майну [2, 72].

У статтях «Руської Правди» визначено систему покарань, яка склалась у той історичний період.

Найпоширенішим видом кримінального покарання було грошове стягнення, зокрема вира – штраф, який стягувався на користь князя за вбивство вільної людини; головщина – грошове відшкодування, яке виплачувалось родичам убитого; продаж – штраф за вчинення низки майнових і особистих злочинів, що стягувався на користь князя; урок – грошовий штраф, що виплачувався потерпілому [2, 29–34].

Найсуровіший вид покарання, зазначений у «Руській Правді», – «потік», «пограбування». Це покарання призначалось за найтяжчі злочини – убивство у розбій, конокрадство та підпал будинку і гумна (статті 7, 35, 83 Просторової Правди) [1, 109, 111, 117].

На думку В.І. Сергеевича, покарання у вигляді «потіку і пограбування» завершувалось посиленням злочинця в «заточение» [3, 188–189]. Суть покарання «потік і пограбування» полягала у вигнанні злочинця з общини і конфіскації його майна на користь общини, зазначає С. Кудін [4, 132–135]. І.Я. Фойницький вважає, що «право потоку означало право розпорядження винним на розсуд князя або народу, причому в одних випадках такий розсуд призводив до смертної кари, в других – до вигнання, в третіх – до заслання, навіть віддання в рабство» [5, 193].

Аналіз статей «Руської Правди» свідчить, що у той час не розмежовували кримінальні та цивільні правопорушення. Покарання насамперед мало на меті відшкодування потерпілому заподіяної шкоди за рахунок злочинця, поповнення державної казни. Тому поділяємо точку зору тих науковців, які термін «пограбування» розглядають як конфіскацію майна винної особи та прообраз пізнішої конфіскації майна [6, 394–395; 7, 142].

Таким чином, конфіскація майна винної особи («пограбування») була одним із елементів поняття «потік і пограбування» і пов'язувалась із вигнанням особи та її сім'ї з громади або оберненням у рабів («потік»).

Варто зауважити, що норми «Руської Правди» не містили такого виду покарання, як смертна кара. Натомість пе-

редбачалась кровна помста, пов'язана з традицією звичаєвого права. Так, у ст. 1 Короткої Правди зазначено: «Убьетъ муж мужа, то мьститьъ брату брата, или сынови отца, либо отцю сына, или братучаду, либо сестрину сынови; аще не будетъ кто мьстя, то 40 гривенъ за голову...» [1, 77]. Кровна помста допускалась тільки за вбивство.

Безперечно, «Руська Правда» була зводом норм матеріального та процесуального права. Вона містила відомості про те, які діяння слід вважати злочинами і яке покарання за них має бути призначене.

Для вирішення конфліктів, що виникали у суспільстві, існував суд. Суддею передусім був князь, а також поставлені князем особи, так звані тіуни чи посадники [7, 627]. Управління та суди у Давній Русі були невіддільними.

На думку науковців, система судустрою на Русі була такою: 1) князь, якому належала вся судова влада; 2) намісники князів на місцях (переважно у містах) – вірники, які замінили у кримінальних конфліктах тіунів; 3) старости, які здійснювали судочинство в селах у незначних справах; 4) духовні суди (у злочинах проти віри та церкви); 5) «12 громадян» («12 мужів»), статус яких вченими остаточно не з'ясовано; 6) суди привілейованих вотчинників (общинний суд на місцях). Обвинувачення здійснюється винятково потерпілим (позивачем) [8, 14, 17; 9, 78–80].

Аналізуючи наукові дослідження та публікації, доходимо висновку, що у часи Київської Русі єдиного органу виконання судових рішень не існувало. Судові рішення виконував сам позивач. Однак були особи, які сприяли виконанню цих рішень, зокрема молодші дружинники князя, на яких він додатково покладав обов'язок виконувати судові та князівські рішення [10, 159–160]. У ст. 1 Короткої Правди йдеться про те, що у разі посягання на життя «... аще будетъ русин, либо гридин, либо купчина, либо ябедник, либо мечник ... то 40 гривен положить за нь» [1, 77]. Пізніше у ст. 1 Розширеної Правди (XII століття) замість

ябедника згадується «тивун бояреск» [1, 108]. Таким чином, ябедник, мечник, а пізніше боярський тиун були тими дружинниками князя, на яких він покладав обов'язок виконання судових рішень. В. Пастухов зауважує, що у нормах «Руської Правди» також згадується про «детского», «вірників», які збирали з населення «віри» і «продажі», «мительників», які стягували судові мито [11, 85–86].

Як зазначають дослідники, у жодному із документів того часу немає терміна «прокурор», як і згадок щодо організації контролю за діяльністю осіб, на яких покладалось виконання судових рішень.

Оскільки князь у Київській Русі очолював законодавчу, виконавчу та судову владу, тобто судова функція не була відділена від князівської влади і князь особисто вершив правосуддя, то це дає можливість зробити висновок, що контроль за виконанням судових рішень був у безпосередньому віданні самого князя. На місцях цей контроль покладался на представників князя, які здійснювали судочинство.

Друга половина XII століття ознаменувалась розпадом Давньоруської держави на велику кількість роздроблених феодальних князівств, де продовжує діяти право Київської Русі. Найбільшими утвореннями стали Новгородська та Псковська землі.

Варто зауважити, що у договорі Великого Новгорода з князем Ярославом 1270 року вперше згадується пристав як виконавець рішень суду [12, 140].

Науковці одностайні в поглядах, що пристави стали першим органом виконання судових рішень. Вони призначались на посаду князем. Окрім виконання судових рішень їхнім обов'язком було затримання боржника на вимогу стягувача та забезпечення явки осіб, викликаних до суду [13, 7].

Наступним, більш високим ступенем у розвитку права порівняно з правом Давньоруської держави, стали Судні грамоти Новгорода і Пскова, які були основним джерелом права для цих міст. Нормами зазначених пам'яток визначалась більш

розвинута система судоустрою та процесуального права, а у Псковській Судній грамоті важливе місце відводилось і цивільному праву [12, 210, 282–283].

Друга половина XV і початок XVI століття – період подолання феодальної роздробленості та створення централізованої Російської держави. У цей час виникає необхідність встановлення для всієї держави єдиних правових норм, що зміцнювали б політичну єдність та посилювали централізовану владу. З цією метою у вересні 1497 року Великий князь Іван III та його Дума затвердили так званий Судебник, що став підсумком всієї попередньої законодавчої діяльності і відповідав новому етапу розвитку феодального суспільства [14, 37, 342, 347]. У ньому використовуються норми пам'яток більш раннього періоду, зокрема «Руської Правди», Псковської Судної грамоти, Статутних грамот, Судних грамот, судових рішень з окремих питань.

Характеризуючи Судебник 1497 року, М.Ф. Владимирський-Буданов зазначав, що основний його зміст становило процесуальне право: «... уложил великий князь ... о суде, как судити боярам и окольным». Цей нормативний акт не охоплював усіх правових норм, які були в юридичному обігу, а тому не виключав застосування звичаєвого права [15, 262].

Аналіз статей Судебника свідчить, що майнові покарання починають поступатись місцем іншим, суворішим, таким, як смертна кара та тілесні покарання: «А убийцу господина (крестьянина, убившего своего владельца) и заговорщика, святотатца и вора, совершившего убийство, и разглашателя секретных сведений, и поджигателя города с целью выдачи его врагу – заведомого преступника (из числа перечисленных) лишитъ жизни, казнить его смертною казнью (ст. 9). Если какого-либо вора задержат в каком-либо воровстве в первый раз (кроме кражи в церкви и кражи, сопровождающейся убийством), а в иной краже в прежней (совершенной ранее) улики (доказательства) на него не будет, то его казнить торговою казнью, битъ кнутом... (ст. 10)» [14, 359].

У Судебнику наведено перелік посадових осіб, які зобов'язані виконувати судові рішення. Неодноразово як виконавці судових рішень згадуються пристави (статті 5, 7, 28, 33, 36, 44, 50); «недельщики» – пристави, що виконують свої обов'язки потижно (статті 4, 28, 29, 31, 33, 34–35); праведчики – пристави, які виконують стягнення за вироком суду (ст. 50). Із ст. 8 Судебника ми дізнаємося, що смертна кара виконується тиуном великого князя московського. Цікавими у Судебнику є положення ст. 35: «Если у какого-либо недельщика (пристава) сидят (под арестом) воры, то ему (приставу) воров на поруку без доклада не отдавать и не продавать ему воров (истцам в рабство)» [14, 357–374, 399]. Отже, можна констатувати появу правових норм, що формують інститут контролю за діяльністю посадових осіб, на яких покладається виконання судових рішень.

Потрібно зазначити, що у Судебнику на приставів та «недельщиков» покладено обов'язок не лише виконувати судові рішення, винесені у кримінальних та цивільних справах, а й викликати сторони до суду, організовувати судовий поєдинок, передавати справи до суду, здійснювати розшуково-слідчі заходи: «Если кому-либо (из недельщиков-приставов) дадут вора (для содержания его под арестом) и велят его пытать, то ему (приставу) пытать вора без всякого предвзятого намерения ... Если пошлют кого-либо из недельщиков (приставов) по воров (для задержания воров), и ему (приставу) воров задерживать без всякого предвзятого намерения ... (ст. 34)» [14, 365].

Зауважимо, що Судебник не визначав порядку виконання покарань, а обмежувався лише переліком посадових осіб, уповноважених на їх виконання.

Судебник 1497 року став основним джерелом Судебника 1550 року Івана IV Грозного – періоду формування російської станово-представницької монархії. У Судебнику 1550 року вперше згадується як самостійний вид покарання тюремне ув'язнення: «А которой дьяк список нарядит или дело запишет не по суду, не

так, как на суде было, без боярского, или без дворецкого, или без казначеева ведома, а обыщетца то в правду, что он от того посул взял, и на том дьяке взяти перед боярином вполы да кинути его в тюрьму (ст. 4)» [16, 233].

Отже, «тюрма» стає установою, де виконується позбавлення волі. Проте Судебник не містить ніяких норм щодо регламентування діяльності цих установ та посадових осіб, які їх очолювали.

Досліджуючи положення Судебника 1550 року, В.О. Рогов виділяє чотири групи місць ув'язнення: 1) приватні тюрми, які розміщувались при дворах та резиденціях феодалів; 2) державні тюрми; 3) монастирські тюрми, призначені для утримання осіб духовного звання, а також противників церковної влади; 4) місця ув'язнення в містах [17, 235–236].

І.Я. Фойницький дає таку характеристику тогочасній тюрмі: «Застосовуючись як покарання, тюрма означала тяжкі тілесні страждання, супроводжувалась накладенням кайданів, приковуванням до стіни, відбувалась у найменш прийнятних для життя приміщеннях, у сирих підвалах, погребах тощо» [5, 308].

Не змінюючи основних засад організації роботи приставів, «недельщиков» та інших чиновників, які забезпечували виконання судових рішень, у статтях 44–50 Судебника 1550 року більш ретельно прописано виконання ними своїх функцій. Зокрема, визначено порядок отримання «недельщиком» документа на право стягнення доходу за виконання своїх обов'язків. «Недельщику» заборонено при виконанні службових обов'язків використовувати власних слуг та родичів, виконувати функції за місцем свого проживання. Передбачено, що його доручення мали виконуватись за допомогою їздоків, які брали на себе ці обов'язки за договором з ним. У Судебнику встановлено відповідальність тижневика та їздока і передбачено реєстрацію їх у спеціальних книгах [16, 242–245].

Варте уваги згадування у ст. 47 Судебника 1550 року про так званих годовальних дяків, до чийх обов'язків входило

ло ведення спеціальних книг реєстрації всього штату годувальників, посадових осіб, які перебували на утриманні населення, як і самі дяки [18, 76]. Попри різні думки щодо завдань годувальних дяків у системі державного управління, всі дослідники одностайні в тому, що інститут годувальних дяків був однією з форм здійснення контролю за діяльністю «недельщиків», на яких покладалось виконання судових рішень [16, 291–292].

Разом з тим Судебник 1550 року не містить норм кримінально-виконавчого

характеру, що стосувалися б здійснення контролю за особами, які утримувалися у місцях ув'язнення.

Таким чином, аналіз історичних документів досліджуваного періоду засвідчує, що контрольно-наглядова діяльність не виділяється у самостійний вид державної діяльності. Хоча у джерелах існують згадки про посадових осіб, на яких покладається здійснення контролю та нагляду за виконанням судових рішень, проте чіткого розмежування їхніх повноважень не було.

Список використаних джерел:

1. Памятники русского права: Памятники права Киевского государства X–XII вв. / под. ред. С.В. Юшкова. – М.: Госюриздат. – Вып. 1. – 1952. – 287 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.: у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с.
3. *Сергеевич В.И.* Лекции по истории русского права / В.И. Сергеевич. – СПб: Типография С. Волянского, 1890. – 708 с.
4. *Кудін С.* Поняття «поток і пограбування» у кримінальному праві України XI – першої половини XVII ст.: історично-правовий аналіз / С. Кудін // *Право України.* – 2003. – № 6. – С. 132–135.
5. *Фойницкий И.Я.* Учение о наказаниях в связи с тюремоведением / И.Я. Фойницкий. – СПб: Типография Министерства путей сообщения, 1889. – 503 с.
6. *Сергеевич В.И.* Лекции и исследования по древней истории русского права / В.И. Сергеевич. – [3-е изд.]. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – 664 с.
7. *Чельцов-Бebutov М.А.* Курс криминально-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М.А. Чельцов-Бebutov. – СПб: Ровена; Альфа, 1995. – 846 с.
8. *Троцина К.Е.* Историческое развитие судоустройства в России от времен великого князя Иоанна III до наших дней / К.Е. Троцина – К.: Университетская типография, 1847. – 352 с.
9. *Гартунг Н.* История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России, приуроченная к университетскому курсу / Н. Гартунг. – СПб: Типография Э. Арнольда, 1868. – 206 с.
10. *Шандрук С.* Про статус судових виконавців доби Київської Русі та Великого Князівства Литовського / С. Шандрук // *Ефективність державного управління: зб. наук. праць.* – 2010. – Вып. 22. – С. 159–164.
11. *Пастухов В.П.* Законодавство про виконання судових рішень у дореволюційній Росії / В.П. Пастухов // *Вісник Київського університету.* – 1969. – № 10. – С. 84–89. – (Серія «Право»).
12. Памятники русского права: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / под ред. С.В. Юшкова. – М.: Госюриздат, 1953. – Вып. 2. – 442 с.
13. *Фурса С.Я.* Виконавче провадження в Україні: навч. посіб. / С.Я. Фурса, С.В. Щербак. – К.: Атіка, 2002. – 480 с.
14. Памятники русского права: Памятники права периода образования русского централизованного государства, XIV–XV вв. / под ред. Л.В. Черепнина. – М.: Госюриздат. – 1955. – Вып. 3. – 527 с.
15. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с.
16. Памятники русского права: Памятники права периода укрепления русского централизованного государства XV–XVII вв. / под. ред. Л.В. Черепнина. – М.: Госюриздат, 1956. – Вып. 4. – 632 с.
17. *Рогов В.А.* История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV–XVIII вв. / В.В. Рогов. – М.: НОРМА, 1995. – 452 с.

18. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под. общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1984. – Том 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 520 с.

Валентин НЕДІЛЬКО

МЕХАНІЗМ КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У X–XVI СТОЛІТТЯХ

Досліджено історичний розвиток контрольно-наглядової діяльності за виконанням судових рішень у X–XVI століттях. Автор здійснив аналіз історико-правових документів, у яких регламентовано питання виконання судових рішень, визначив суб'єктів контрольно-наглядової діяльності та їх повноваження у зазначений період.

Ключові слова: контрольно-наглядова діяльність; виконання судових рішень; покарання; судоустрій.

Валентин НЕДІЛЬКО

МЕХАНИЗМ КОНТРОЛЯ ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ СУДЕБНЫХ РЕШЕНИЙ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В X–XVI СТОЛЕТИЯХ

Исследуется историческое развитие контрольно-надзорной деятельности за исполнением судебных решений в X–XVI столетиях. Автор проанализировал историко-правовые документы, регламентирующие вопросы исполнения судебных решений, определил субъектов контрольно-надзорной деятельности, их полномочия в указанный период.

Ключевые слова: контрольно-надзорная деятельность; исполнение судебных решений; наказания; судоустройство.

Valentin NEDILKO

THE MECHANISM FOR MONITORING THE EXECUTION OF JUDGMENTS ON UKRAINIAN TERRITORY DURING X–XVII CENTURY

Historical development of control-supervisory activity after execution of court decisions in X–XVI centuries investigated in the article. The author analyses historic – legal documents which regulate the problems of court decisions execution, defines subjects of control – supervisory activity, their authority in the indicated period.

Keywords: monitoring and supervision activities; enforcement of judgments; penalties; court system.

